

Mgr. Zdeněk Kříž, Ph.D.

Příčiny vzniku válek v teorii mezinárodních vztahů

Snaha odhalit příčiny válečných konfliktů je sice pravděpodobně stejně stará jako válka sama, avšak první historicky doložené názory euroamerického civilizačního okruhu snažící se vystopovat příčiny válek musíme hledat již v antické filozofii. Během dlouhých staletí se vyvinulo několik teoretických směrů, které se snaží vysvětlit, samozřejmě z různých úhlů pohledu, proč jsou dějiny lidstva ze značné míry především dějinami válečných konfliktů. V podstatě můžeme v této souvislosti rozlišit několik velkých okruhů teorií, jejichž základní přehled je uveden v následujícím příspěvku.

* * *

První velký teoretický okruh hledá příčiny válek v biologicko-psychologické podstatě individua. Do tohoto okruhu patří zejména soubor psychologických teorií, sociální darwinismus a teorie o demografické podmíněnosti válek. Za hlavní příčiny konfliktů a zejména válek jsou považovány faktory jako vůle k moci, primární životní potřeby, agresivní pudy a vášně.

Psychologické teorie předpokládají, že pro každé individuum je typický jakýsi prvotní agresivní instinkt, který byl v průběhu evoluce pozvolna překrýván jinými zkušenostmi, avšak jenž se zcela nevytratil. Jinými slovy řečeno, příznivci psychologických teorií o původu válek vycházejí z přesvědčení, že člověk se mnohem více než vlastním rozumem řídí biologicky danými instinkty. K možnosti odstranění agresivního instinktu se staví stoupenci těchto teorií velmi skepticky. Agresivní instinkt vystupuje do popředí zejména v situacích, v nichž je člověk, případně soubor jedinců propojený horizontálními a vertikálními vazbami (společnost), existenciálně ohrožen. Mezi moderní obhájce teorie o psychologické podmíněnosti válek patří například G. Blainey, jenž se domnívá, že v každé společnosti se cyklicky střídá psychologická inklinace k míru a k válce. Tyto cykly jsou v současnosti ovlivňovány zejména čerstvě prožitými událostmi nebo jejich zprostředkováním masovými komunikačními prostředky.

Sociální darwinismus při analýze příčin válečných konfliktů vychází především ze spojení Darwinovy vývojové teorie druhů a Hobbesových tezí o stavu války jako přirozeném stavu společnosti, v němž je „člověk člověku vlkem“. Sociální darwinisté vycházejí, podobně jako zastánci psychologických teorií o příčinách válek, z názoru, že sklon k násilí, sklon k destrukci, sklon k násilnému řešení konfliktů je součástí samotné povahy člověka.

Psychologické teorie se ale rozšiřují pojetím války jako nástroje přirozeného výběru. Válka je proto dle této koncepce biologickou nutností a v prostředí lidské společnosti plní vlastně funkci přirozeného výběru nejschopnějších jedinců (a záhuby nejméně schopných), kteří si podrobují a podmaňují slabé a méně schopné.

Teorie o demografické podmíněnosti válek, nazývané podle svého zakladatele Thomase Roberta Malthuse **malthuziánství** (jejich četné odnože), se domnívají, že válečné konflikty jsou výsledkem demografického přetlaku obyvatelstva. Malthus předpokládá, že v důsledku demografického růstu je lidstvo odsouzeno k bídě a utrpení, protože obyvatelstvo roste geometricky, zatímco možnosti obživy pouze aritmeticky. Válka je dle jeho soudu jednak výsledkem boje o životní zdroje, a také regulátorem počtu obyvatel, jenž zabraňuje přelidnění.

Druhý velký okruh teorií hledá prvotní příčiny válek v **sociálních strukturách společnosti** a v rozdělení společnosti nebo lidstva na několik nepřátelských skupin dle různých kritérií (rasy, třídy atd.) Na tomto základě vznikají teorie Auguste Comta o zániku válek v důsledku rozvoje industriální společnosti, marxistická teorie o třídním boji jako příčině válek, koncepce technického determinismu válek a do jisté míry i fašistická teorie o rasovém boji.

Comte vychází z předpokladu, že ruku v ruce s industrializací společnosti postupuje její demokratizace, pro kterou je charakteristický přechod od konfliktu ke kooperaci, založené na základě rovnoprávnosti, právního řádu a dobrovolnosti, a tedy i postupné odbourávání válek jako nástroje politiky. Tento typ společnosti staví Comte do protikladu k dřívějším vládním formám produkujícím násilnou regulaci společenských konfliktů. S nástupem demokracie v celém světě by tedy měly zmizet války jako takové.

Teorie o demokratickém míru, mezi jejichž prominentní zastánce patří v současnosti v okruhu praktické politiky například S. Talbott a v akademických kruzích zejména R. J. Rummel, obecně vycházejí z následujících premis:

1. Čím jsou dva státy demokratičtější, tím méně pravděpodobná je válka mezi nimi, případně nižší formy užití násilí.
2. Čím je stát demokratičtější, tím méně intenzivní je násilí, jež z něho vychází.
3. Stabilizované demokracie nevedou mezi sebou válku a užívají jen zřídka násilí, a to pouze v malé míře.
4. Čím je stát demokratičtější, tím nižší je pravděpodobnost vnitrostátního užití násilí.

Demokracie proto představuje zcela konkrétní prostředek k praktickému odstranění násilí jako prostředku dosahování politických cílů jak navenek, tak i uvnitř politického systému země. Tento fenomén souvisí především s rozhodovacím procesem uvnitř demokratického režimu zaměřeného na konsenzuálně-kontrační prosazování zájmů, v němž jsou do tvorby politické vůle zapojeny rozmanité konkurující si zájmy, protože je v demokracii mnohem obtížnější získat potřebný konsenzus pro politické rozhodnutí užít k prosazení politických cílů země vojenskou sílu.

V neposlední řadě hraje významnou úlohu i politická kultura demokratické společnosti založená na schopnosti hledat kompromisní řešení a nepřející radikálním politickým postupům. Velkou roli mají i přesuny v sociální struktuře industriální a postindustriální demokratické společnosti spojené s její celkovou demilitarizací a snižováním role ozbrojených sil.

Argumenty proti těmto závěrům operují především s následujícími tezemi:

1. V období studené války měly demokratické státy společného nepřítele v podobě hrozby světového komunismu, což tlumilo a sjednocovalo jejich rozporuplné zájmy a brzdilo jejich ochotu sáhnout ke zbraním a použít je proti sobě.
2. Omezení této teze na stabilní demokracie vylučuje užití argumentů z historie 19. století a počátku století 20., tedy minimálně americko-britské války v roce 1812, americko-španělské války v roce 1898 a v zásadě i první světové války v letech 1914-18, nehledě na to, že 19. století a první polovina 20. století je pro řadu demokracií v tehdejší smyslu tohoto termínu (Velká Británie, Francie, Belgie, Nizozemí) obdobím imperiálních výbojů a udržování impérií v zámoří - tedy válek, vedených často s nebyvalou brutalitou a rozhodně ne bez násilí.
3. Sama definice války jako ozbrojeného konfliktu, při kterém došlo ke ztrátě alespoň tisíce lidí, způsobuje nemožnost zařadit mezi války četné policejní akce prováděné po druhé světové válce stabilizovanými demokraciemi po celém světě.

Tyto argumenty však žádným způsobem nevyvracejí tezi V. Russetta podloženou analýzou mezinárodních vztahů po druhé světové válce, že zatímco je **četnost válek mezi nedemokratickými státy obecně velmi nízká, četnost válek mezi stabilizovanými demokraciemi je ještě nižší, totiž nulová**. Na straně druhé však naznačují, že demokracie vedou tu a tam agresivní války a otevřeně používají sílu proti nedemokratickým zemím z vlastního svévolného rozhodnutí (suezská krize 1956, vietnamská válka, Grenada 1983, Panama 1990, Jugoslávie 1999) pokud se domnívají, že jednají v souladu se svými zájmy.

Marxisticko-leninská teorie o třídní podmíněnosti válek a jejich četné varianty vycházejí z teze, že války jsou způsobeny rozdělením společnosti na třídy, způsobeným soukromým vlastnictvím, a že války jsou pouze bojem mezi jednotlivými třídami, přičemž válka slouží především jako nástroj vládnoucí třídy, tedy té, jež má monopolní přístup k výrobním prostředkům. Její stoupenci vycházejí z předpokladu, že „s vytvořením antagonistické třídní společnosti tedy zákonitě vznikly války jako její trvalý průvodce. Všechny války bez výjimky jsou důsledkem působení hlubinných sociálně ekonomických procesů uvnitř této společnosti. Jinak řečeno, zdroj válek, jejich vznik spočívá v samotném vykořisťovatelském zřízení založeném na soukromém vlastnictví výrobních prostředků a na utlačování pracujících“.

Koncepce technického determinismu si všímají neustále se zvětšujícího vlivu vědy a techniky na život společnosti, jenž se velmi markantně dotkl zejména způsobu a forem vedení válečného konfliktu pozvolna se vymykajícího kontrole lidským činitelem. V zásadě tato koncepce vychází z teze, že „vědeckotechnická determinanta života vede postupně k tomu, že se nejnovější zbraně stále více automatizují a stále více nad nimi ztrácíme kontrolu. A tak se ozbrojené prostředky stanou jakýmsi vyššími bytostmi nadanými větší rozhodností a odvážností, budeme mít sklon důvěřovat jim více, než sami sobě“. Při pokračování současných trendů automatizace zbraňových systémů a jejich propojování do vyšších organizačních celků nabývá výše uvedený závěr stále více na aktuálnosti.

Třetí velká skupina teorií hledá příčiny válek **ve struktuře systému mezinárodních vztahů**. Do této kategorie patří zejména teorie uvažující o vzniku válek na základě

sociálně-ekonomické nerovnosti mezi různými regiony světa a svým způsobem i různé geopolitické teorie. Geopolitika vychází z teze, že pro stát je nezbytně nutné se neustále rozšiřovat a zvětšovat svoji rozlohu, aby mohl obstát v soutěžení s jinými státy.

K zakladatelům této teorie patří německý zeměpisec F. Ratzel a švédský právník R. Kjellén. K tomu aby stát mohl získat maximální vliv, je dle geopolitiky nezbytně nutné ovládnout určité „klíčové území ve světě“. Dle geopolitika H. Mackindera je pro ovládnutí světa nezbytně nutné získat nadvládu nad takzvaným „heartlandem“, což jsou v podstatě zejména lesy a pralesy Sibíře a středoasijské pouště se svým nesmírným přírodním bohatstvím a mnohdy civilizací ještě nedotknutým obyvatelstvem. Války jsou proto podle zastánců geopolitických teorií zapříčiněny bojem států o zvětšení svého území a o ovládnutí mytického „heartlandu“.

Za více méně samostatný okruh, stojící poněkud mimo výše naznačenou typologii, lze pokládat dnes již (alespoň v euroamerickém civilizačním okruhu) překonané **nábožensko-teologické koncepty válek** považující za hlavní příčinu válek „boží vůle a jeho záměr“.

Kritika existujících teorií

Je sporné do jaké míry lze, vzhledem ke složitosti lidské společnosti a sociálních jevů, hovořit o jediné a základní příčině vzniku válečných konfliktů. Válka jako akt organizovaného násilí směřujícího k prosazení politických cílů a zájmů je totiž jedním z mnoha typů konfliktů v lidském společenství, v jejichž jádru musíme hledat především rozdílné zájmy individuí tvořících jednotlivé sociální skupiny a celou společnost. Z definice války spojující tento fenomén úzce s politikou vyplývá, že příčiny válek spočívají v politické rovině, tedy ve vnitřní struktuře jednotek mezinárodního systému, v němž je války jako nástroje politiky užíváno, a logicky i ve struktuře mezinárodního systému samého.

Dále je možné považovat za nesporné, že bez jisté biopsychologické predispozice člověka k násilí by války nemohly existovat. Avšak výklad pouze z tohoto úhlu pohledu nedokáže vysvětlit, proč se v celé historii střídají období, ve kterých jednotlivé sociální entity řeší konflikty násilnou a nenásilnou formou a proč již několik desetiletí Evropa nezažila válku mezi demokratiemi, což vede některé autory, například Charlese Moskose až k teoretickým úvahám o společnosti bez válek a důsledcích této společnosti pro ozbrojené síly. Tato biopsychologická predispozice proto nemůže být jedinou příčinou válek.

Není proto nutné být bezpodmínečně pesimistickým, jak je dle Samuela Huntingtona zejména vojenský profesní étos založený na předpokladu, že lidská přirozenost inklinuje k násilí, a tudíž jsou války nevyhnutelné, a nezohledňovat, že pudové a pro člověka charakteristické tendence k násilí jsou pozvolna v evolučním procesu jeho psychologie překrývány novými zkušenostmi a novými vzorci sociálního chování. Odmítnout, i když ne zcela a spíše prozatím, je možné i malthusiánské teorie o prapříčinách všech válek, neboť pouze menší část válek byla v dosavadním vývoji lidstva zapříčiněna ekonomickou nouzí a počet obyvatel Země již dávno překročil Malthusem předpokládané „kritické množství“.

Z hlediska logiky přirozeného výběru jsou nesmyslné teorie považující války za jeho prostředek, neboť v nich umírá mladá a geneticky nej kvalitnější část populace, zatímco tělesně a duševně choří mohou v zázemí a po válce dále předávat svůj zatížený genetický

potenciál a zhoršovat genetickou kvalitu populace. P. V. Sokolov k tomuto problému uvádí: „Světové války tím, že vyhlazují nejzdravější a nejhodnotnější část mužského obyvatelstva, způsobují snižování počtu mužů mladých ročníků. Jestliže například v Německu tvořil roku 1939 počet mužů ve věku od 20 do 39 let 16 % obyvatelstva, pak v roce 1946 to bylo již jen 9,7 %.“

Stejně tak je neudržitelná hypotéza, že jedinou příčinou válek jsou rozpory pouze v ekonomických zájmech rozdílně strukturovaných, případně rozdílně sebeidentifikovaných sociálních vrstev, protože mnoho válek v minulosti bylo vedeno z jiných příčin - k obhajobě neekonomických zájmů.

Jinými slovy řečeno, mnohé minulé války byly z ekonomického hlediska pro útočníka značně nevýhodné, neboť jejich vedením mohl mnohé ztratit, avšak z ekonomického úhlu pohledu málo získat. Příkladem může být zejména válka SSSR v Afghánistánu v letech 1979-88, ve které lze za hlavní motivy považovat touhu po zvětšení vlivu určité ideologie kombinované se specifickými mocensko-vojenskými zájmy některých segmentů sovětské vládnoucí elity. Z výše uvedených příčin se jeví být vhodné zůstat skeptickým také k možnosti odstranit v dohledné době války prostřednictvím demokratizace dnes nedemokratických států.

Východiskem z bludného kruhu při hledání příčin válek jsou rozmanité **teorie mnohonásobného zapříčinnění** vypracované již v minulosti P. A. Sorokinem a Q. Wrightem, jež došli k závěru, že neexistuje jeden univerzálně platný důvod pro vznik válek, a že při vypuknutí konkrétní války hraje roli více činitelů. Teorie o mnohonásobném zapříčinnění válek však mají některé odpůrce, zejména v oborech domnívajících se, že našly odpověď na všechny otázky, které před nás staví dějiny a současnost lidstva.

Z hlediska našeho problému se proto ukazuje jako nezbytné provést analýzu sporných témat minulých válek, ze které můžeme odvodit, zda u jejich vypuknutí stály pouze ekonomické zájmy. Opět je nutné zdůraznit, že není vůbec cílem této práce popírat skutečnost, že zájmy spojené s ekonomickými faktory jsou významnou příčinou řady válek. **Pouze se nelze ztotožnit s tezí, že představují příčinu jedinou, nebo základní.**

Náboženské války, etnické a národnostní války, případně války za ideologické osvobození naznačují, že ekonomické zájmy nejsou jediné, které stojí u kolébky válek. Na straně druhé je třeba brát v potaz, že ekonomické zájmy, případně zájmy, které mají v pozadí ekonomické motivy, jsou významným - ale ne jediným - činitelem válečných konfliktů.

Jestliže války úzce souvisejí se zájmy vyskytujícími se ve společnosti, je třeba při jejich analýze vždy zohlednit strukturu společenských zájmů, jejich kvalitu a váhu ve společnosti a v neposlední řadě i charakter procesu zprostředkování společenských zájmů, při němž dochází k jejich selekci a výběru. Náboženské války mohou vzniknout pouze v silně religiozní společnosti dávající náboženským motivům patřičný důraz. Nacionalistické války nemohou vypuknout mimo společnost považující národ za základní a hlavní společenskou jednotku. Dynastické války nepropuknou v Evropě konce 20. století, neboť dynastický princip získávání legitimní moci je již v zásadě mrtev. Stejně tak války založené na rozdílných ekonomických zájmech jsou produktem pouze společnosti považující ekonomický růst za svůj základní princip, nebo alespoň za princip hodný zvláštního zřetele, a tedy i ekonomické zájmy za prioritní.

Nástup industrializace v dnešních zemích třetího světa řeší sice do jisté míry materiální nouzi obyvatelstva, ale v neposlední řadě i pozvolna přináší společenskou

atmosféru považující výrobu a spotřebovávání statků za hlavní motiv lidské existence a klíčový zdroj legitimacy politického režimu, lze ale přepokládat růst konfliktů a válek založených na ekonomických motivech. Války o přírodní zdroje mezi zeměmi třetího světa se mohou stát noční můrou všech, kteří si opravňují právo na monopolní regulaci konfliktů ve světě, čímž může dojít k částečnému potvrzení, avšak na zcela odlišné kvalitativní úrovni, malthusiánských teorií.

Další pravděpodobnou příčinou příštích válek se jeví být nacionalismus a šovinismus u národů, jež vstoupily teprve v nedávné době do období modernizace vlastní společnosti a zatím teprve čekají na své národní obrození, sebeuvědomování se a vytvoření moderního národa, tedy vstup do etapy společenského vývoje, v níž se země euroamerického civilizačního okruhu nacházely v minulém století.

Závěr

V současnosti rozhodně nelze válku vypuknuvší z řady rozmanitých a propojených příčin, ovšem v její změněné podobě v důsledku informační revoluce a rozpadu bipolarity, jako nástroj politiky v systému mezinárodních vztahů zcela vyloučit. Tento závěr potvrzují i výzkumy ukazující, že státy na hranici mezi demokratickým a nedemokratickým režimem jsou náchylné převážně z vnitřních příčin ke konfliktům. A těchto států působí dnes v systému mezinárodních vztahů nejméně osmapadesát.

Plk. J. Masničák v této souvislosti uvádí, že „novým rysem lokálních válek a ozbrojených konfliktů, projevujícím se již od počátku 80. let je, že vznikají bez přímého podnětu zvenčí. Zatímco do poloviny 80. let hrozilo nebezpečí, že lokální válka jako součást konfrontace mezi Východem a Západem může přerůst do velkého nebo dokonce globálního střetnutí, tato možnost je nyní minimální. Celková vojensko-politická a mezinárodní situace se dramaticky mění, vstupujeme do éry multipolárního světa, kdy lokální války mohou mít negativní přímé i nepřímé důsledky pro celý svět (jako celek) bez ohledu na to, kde nastanou a kde probíhají“.

Z teoretického hlediska ale není problém příčin budoucích válečných konfliktů v teorii mezinárodních vztahů dosud uspokojivě a definitivně vyřešen, a proto nabízí široké pole působnosti pro další výzkum.

(zkráceno - redakčně upraveno)

Literatura:

- **Breakthrough to Peace.** New York 1969, s. 167. Citováno dle Kolektiv autorů: Válka a armáda. Praha 1979, s. 64.
- **Blainey, G.:** The Causes of War. London 1973.
- **Huntington, S.:** The Soldier and the State. Cambridge, Massachusetts 1957.
- **Kant, I.:** K večnému míru (Filozofický náčrtok.) Bratislava 1963.
- **Krejčí, O.:** Mezinárodní politika. Praha 1997.
- **Mansfield, E. - Snyder, J.:** Democratization and the Danger of War. International Security. Summer 1995.
- **Masničák, J.:** Některé závěry z lokálních válek a ozbrojených konfliktů vedených v průběhu 80. a v první polovině 90. let. Vojenské rozhledy 3/1998.
- **Moskos, Ch.:** Ozbrojené síly ve společnosti bez válek. Sborník Vojenský profesionál a problémy profesionalizace armád. Praha 1991.
- **Rummel, R. J.:** Power Kills: Democracy as a Method of Nonviolence. London 1997.
- **Russett, V.:** And Yet It Moves. International Security. Spring 1995.
- **Sokolov, P. V.:** Válka a lidské zdroje. Praha 1962.
- **Talbott, S.:** Democracy and the National Interest. Foreign Affairs 6/1996.